

Marjanucz László

Hódmezővásárhelyi pénzüintézetek hitelezési gyakorlata a dualizmus korában

– különös tekintettel a mezőgazdaságra –

Hódmezővásárhely nagymúltú gazdasági és közlekedési központ a Tisza–Maros zugában. Népesége gyors ütemben növekedett a 19. században: az 1789-es 16 564 főről a lakosság létszáma 1910-re 62 445 főre emelkedett, azaz egy bő száz év alatt közel megnégyszereződött.¹ Továbbiakban csökkenés állt be (1943-ban az összlakosság 60 342 főt tett ki), de ez a város gazdasági életét jelentősen nem befolyásolta. A korábbi létszámgyarapodás viszont a folyamatosan bővülő gazdasági tevékenységek számára alapvető demográfiai adottságként szerepelt. Hozzá kell tennünk, hogy ez a 60 000-es népesség az ország egyik legnagyobb határú városában élt, mely a 19. század elején 265 000, 1900-ban 132 256 holdra rúgott, s ez korszakunk végéig már nem is változott.²

A mezőgazdaság domináns szerepét jól jellemzi egy 1852-ből fennmaradt adószerkezeti táblázat.³ E szerint az összes direkt adóból

személyi kereseti adóra	3 904 Ft,
épületadóra	578 Ft,
telekadóra	14 284 Ft,
jövedelemadóra	377 Ft jutott.

Legtöbb adót tehát a mezőgazdasági földingatlan után fizettek, mely a többi adónemmel arányba állítva az akkor még jelentős középbirtokosság meglétére utal. Mivel csak egy év múlva zárták le az úrbérendezés ügyét, így a fenti adatot egy nem lényegesen módosulhatott alapinformációnak kell tekintenünk. Viszonylag csekélynek mondható a szabad gazdasági tevékenységből származó egyéb jövedelmek adókötelezettsége, míg az alkalmazotti viszonyból eredő keresetek jelentős tisztviselői létszámra és mezőgazdasági szolganépességre utalnak.

Annál fontosabb viszont, hogy az egykor csupa nagybirtokból álló mezőgazdasági határ korszakunkra jórészt fölaprózódott.

Év	0–50	50–100	100–200	200–300	300–400	400–1000 ⁴
	hold földdel rendelkezett (fő)					
1880	9 410	839	103	19	4	2
1928	15 765	236	70	19	5	4

Az ötven hold alatt gazdálkodók száma közel megduplázódott, míg a másik oldalon ugyancsak gyarapodott a több száz holdas birtokosok vékony csoportja. Vásárhely birtokszerkezete tehát alapvetően a polarizáció irányába mutatott, miközben a pár száz holdas középbirtokok aránya a felére csökkent. Ennek hatásal kellett lenni a vásárhelyi pénzüintézetek hitelezési gyakorlatára, hisz azok el-

sődleges közgazdasági hivatása épp a mezőgazdasági termelés tőkeellátása volt. Pontosan a birtok- és társadalomszerkezet belső arányainak megbomlásából keletkeztek azok a feszültségek, melyek a városi bankok hitelpolitikáját befolyásolták.

A társadalom szerkezetének alakulása: (fő)⁵

Év	Összlakosság	Önálló gazdálkodó	Iparos	Kereskedő	Értelmiség
1870	49 153	3 859 7,8%	1 930 3,9%	382 0,7%	336 0,6%
1928	62 000	16 000 25,8%	1 822 2,9%	400 0,6%	480 0,7%

Táblázatunk pusztán a független életmódú lakosok foglalkozási megoszlását ábrázolja, mert a lakosság többségét kitevő nem-kereső családtagok és szolgálatból élők rétege nem tartozott a tőkeforgalom potenciális részvevői közé. A bekövetkezett változások legfontosabb mozzanata az, hogy a független gazdasági helyzetű gazdák számaránya az 1870-es 7,8%-ról 1928-ra 25,8%-ra emelkedett, azaz megháromszorozódott. Ez korrelál a tulajdonviszonyok fentebb vázolt módosulásaival, vagyis a fejlődési tendencia a gazdaság önálló szereplőinek ugrásszerű emelkedésével, ugyanakkor gazdasági erejük viszonylagosabbá válásával jellemezhető. Az iparosság abszolút és relatív értelemben is csökkent, ami ugyancsak a mezőgazdaság jövedelemtermelő képességével függött össze, illetve a kisipar belső jövedelmezőségi viszonyainak hanyatlásával. Figyelemre méltó, hogy a kereskedelmi hálózat bővülése és az értelmiség beáramlása elmaradt a tulajdon szerkezet változásának ütemétől, de lépést tartott a népességnövekedés ritmusával. Tehát a gazdálkodói tevékenység intenzív szolgáltatói háttere és forgalmi apparátusa inkább a népesség tényleges demográfiai mozgásához, s nem annyira a termelési rend belső dinamikájához igazodott. S ez részben érthető is, hisz a bekövetkezett tulajdonosi fordulat extenzív szemléletű kis gazdasági üzemet hozott létre a kultúrérzékenyebb közép- vagy nagyvállalatok helyett.

Az adatokból kitűnik, hogy Vásárhelyen hiányzott a tehető középosztály, mely – az országos tapasztalatok alapján – leginkább hajlott tőkefeleslegeinek takarékbetétben való elhelyezésére.⁶ 1910-ből való adatok szerint 100 holdon felüli birtokos 86 fő volt, akik közül 21 bérbeadva hasznosította földjét, ugyanakkor a 100 hold felett bérbe vett földbirtokok bérlőinek száma 7-re rúgott.⁷ Így a bérlők nagy táblákban, több tulajdonossal is üzletet kötve fogták művelés alá a termőföldet. 1930-ban 98-ra szaporodott a minimum 100 hold felett rendelkező birtokosok száma, akik közül gr. Pappenheim Siegfried 3 894, báró Péret Lajosné 1 163, Polák Sámuel kendergyáros 786, Csáky Lajos főügyész 152, Lázár Dezső gazdasági főtanácsos 406 holdat mondhatott magáénak.⁸

Miután sok tulajdonos Vásárhelyen telekkönyvezett birtokán kívül idegen határokon is bírt tulajdoni részeket, főként ezek a nem főfoglalkozású birtokosok adták bérbe földjeiket vállalkozó szellemű nagybérlőknek. Tehetőség, innovációs igény, gépi termelés szempontjából elsősorban ők jöhettek számításba mint potenciális nagy beruházók. Kétségtelen, hogy a polarizálódó társadalomszerkezet egyre több nagybirtokot teremtett egyik oldalon, de ez nem ellensúlyozhatta a középbirtokok felbomlásának társadalmi következményeit a másik oldalon: ti. a

kiszüremek gyors elszaporodását. A kis emberek stabil megélhetését még a 70-es években is elsősorban az állattartás jelentette. Jóllehet a tanács évről-évre arról tett jelentést, hogy sem a város, sem egyesek nem rendelkeznek már a régi jóhírű marhaállománnyal, nagyobb, nevezetesebb gulyák „a kitűnő fajtabeliekből” pedig már egyáltalán nincsenek.⁹

Fokozta a megélhetési gondokat, hogy 1874-ben a tanács rendeletben maximálta a város területén nevelhető sertések számát.¹⁰ Ez a legsúlyosabban érintette a házi sertéshizlalásra berendezkedett, élelmiszer-kereskedelemre épülő kisparaszti egzisztenciákat, mivel az üzleti célú húsforgalmazás lehetőségeit apasztotta. Végülis kompromisszumos megoldás született: a tanács urbanizációs elképzeléseit egy megemelt limitben (15 db sertés/család) érvényesítette, míg a kisgazdák beleegyeztek a korlátlan sertéshizlalás feladásába.

Erre a gazdasági és társadalmi szervezetre települt Hódmezővásárhely viszonylag fejlett takarékpénztári hálózata. A dualizmus korában 4 pénzüintézet kezdte meg működését: a Központi Takarékpénztár (1869), a Nagytakarék (1868), a Népbank (1873) és a Közgazdasági Bank (1911). Ehhez jött 1920 után a Kereskedelmi Bank (1923), Munkásbank és Takarékpénztár (1923), Gazdasági Egylet Hitelszövetkezet, Csongrád megyei Takarékpénztár és két fiók intézmény: a Magyar–Olasz Bank Rt., illetve a Nemzeti Hitelintézet Rt. helyi affiliációi.¹¹ Összesen 10 nagyobb pénzüintézet látta el a vásárhelyi gazdaság hitelezését, s akkor még nem beszéltünk azokról a kisebb, „nonprofit” társulásokról, mint az Ipari Hitelszövetkezet, Búzaértékesítő Szövetkezet, Köztisztviselők Szövetkezete, melyek létrejöttében nem annyira a nyereszkeségi vágy, mint inkább a társadalmi szolidaritás játszott szerepet. Szoros értelemben vett banki-közgazdasági tevékenység helyett altruista munkát végeztek, a tagság megtakarítási szokásait kondicionálták, s olcsó kölcsönöket folyósítottak ingatlanl nem rendelkező kisparasztsoknak, földműveseknek.¹²

Ez utóbbi lényegében folytatása az ötvenes években divott gyakorlatnak, amikor a kormány – tekintettel az aszály okozta károokra – kisebb birtokosoknak 2–3 Ft kedvezményes kölcsönt nyújtott, melyek visszafizetéséért a város szavazott,¹³ azzal a különbséggel, hogy az emberek megpróbálták most magukon segíteni saját kezdeményezésű hitelszövetkezetek alapításával. Rossz termésű években az adóhátralékkal is küszködő kisbirtokosoknak csak a szövetkezetek nyújtottak vetőmagkölcsönt.¹⁴ Egyébként maga a város – tekintettel Hódmezővásárhely jellegadó társadalmi rétegének gazdasági súlyára – belépett a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetébe, melynek közgyűlésein mint önálló tag szerepelt.¹⁵

Némelyik szövetkezet egyfajta különleges boltként olcsó beszerzési, illetve értékesítési árakkal honorálta tagjai szorgalmát. Vásárhely szempontjából azonban sokkal fontosabb volt a banki műveletekkel foglalkozó intézmények tevékenysége.

Bankszerű hitelműveletek Hódmezővásárhelyen szorosan összefonódtak a mezőgazdaság tőkés jellegének kibontakozásával. Már az abszolút kormányzat idején megpróbálták a gazdák termelési kedvét beruházási hitellel fokozni. Megfelelőnek látszott erre a Magyar Földhitelintézet Csongrád vármegyében megalakított vidéki fiókja, ahol Török Bálint alispán vezetésével intézték többek között a vásárhelyi földbirtokosok hitelezését is.¹⁶ Mégsem tekinthetjük ezt tisztán banki közgazdasági szerepvállalásnak, mert a földbirtokosoknak engedélyezett 1 000-

től 3 000 forintig terjedő kölcsönt városi jótállás mellett helyezték ki, így fölötte a városvezetés diszponált. Olyannyira, hogy amikor 1865-ben lejárt a félévi kamat és tőketörlesztés határideje, a Földhitelintézet a várost szólította fel fizetési kötelezettségének behajtására.¹⁷ 1868-ig összesen 250 000 Ft-ot fektettek ily módon a vásárhelyi mezőgazdaságba. A város mint gazdasági individuum nemcsak a mezőgazdaság hitelezésében játszott szerepet, hanem egyéb fejlesztési célokat is előmozdított, például a város kövezésére is vett fel kedvezményes hitelt a Magyar Földhitelintézettől (180 000 Ft-ot), mely kamat- és tőketörlesztésének kielégítése céljából ugyanezen összegből 4 000 Ft-ot helyezett el a helyi Népbanknál.¹⁸ A kölcsönpénz időnkénti gyümölcsöztetése a kamatkülönbségek kihasználására épült, s ez a város számára pluszjövedelmeket biztosított.

Ugyanakkor a gazdálkodó népesség megtakarítási szokásai, kölcsönügyletei teljesen a terméskilátásoktól függtek. Vásárhely népe elsősorban extenzív magtermesztéssel foglalkozott. Egy 1891-es kimutatás szerint a határ felén, kb. 60 000 holdon búzát, mintegy 13 000 holdon rozsot, árpát, 4 000 holdon zabot termesztettek, ami összességében 60 %-os részarányt jelentett a város nagy kiterjedésű határában. Foglalkoztak kapás és ipari növények termesztésével, de a sertéstartás miatt jelentős kukoricaföldet (25 888 hold) leszámítva jelentéktelen mennyiségnek kell tekintenünk a kenderrel, lucernával, burgonyával, borsóval bevett földterületeket.¹⁹

A kisebb gazdák termelési sikerei extenzív művelési mód mellett szinte kiátástalanok voltak. Egy-egy aszályos esztendőben tényleges fedezet híján nem a bankok, hanem a kormány segített a bajba jutott gazdán. Egész rendszere alakult ki az ínségkölcsönöknek, melyek 1866-ban pl. 2 104 Ft-ra rúgtak.²⁰ A főbíró felügyelete mellett az arra rászoruló kaphattak kölcsönt vetőmag vásárlásra, eszközpótlásra, takarmánybeszerzésre, a felvett összegről szóló kötelezvény aláírása ellenében. Ennek a hitelnek az előnye az volt, hogy általában kamatmentesen vagy csekély kamattal adták, de visszafizetési feltételei ugyanolyan szigorúan alakultak, mint egy banki kölcsön esetében. A felvett összeg erejéig ugyanis a Csongrád vármegyei Telekkönyvi Hivatal megterhelte a folyamodó ingatlantulajdonát. S ha a végén nem tudott fizetni, a betáblázott vagyონrészt bekebelezték. Pedig sokan még ezt a kis összegű kölcsönt sem bírták időben visszafizetni, s jobbak esetben haladékokat kaptak. Volt azonban olyan eset is, amikor nem pénzt, hanem terményt kölcsönöztek az ínségben szenvedőknek, mint 1863-ban, amikor 800 pozsonyi mérő rozsot osztottak szét 3 728 Ft értékben.²¹

Joggal állapítható meg a fentiek alapján, hogy – bár nincs direkt összefüggés a termelő egyének adófizetői morálja és üzleti stratégiája között – a jelentős számú kisbirtokosság csekély közteherviselő képessége negatívan befolyásolta a réteg gazdálkodási szokásait. A helybeli nagyobb birtokosok nem voltak megelégedve üzleti sikerükkel, de különösen nem a termelési rend minőségétől függetlenül kialakított, a modern polgári állam szükségleteihez igazított közteherviseléssel.²² Az ugyanis figyelmen kívül hagyta a földek tényleges tiszta hozadékát, és egy kataszteri becslésre alapozta az adótételeket. Ebből az aránytalanul magas értékeket produkáló kataszteri osztályozásból sérelmes adópolitika következhetett. Pedig ők voltak azok, akik a helyi pénzügyintézetek módos földbirtokosi ügyfeleit képezték, akik relatíve megnyugtató gazdasági háttérrel rendelkeztek ahhoz, hogy komoly üzletpartnerek lehessenek. 1869-ben még nem lehettek olyan

sokan, mert Bakosi Miksa és Kohner Henrik takarékpénztár-vállalkozási szándékát a Kereskedelmi Minisztérium azzal utasította el, hogy Hódmezővásárhelyen már van egy engedélyezett takarékpénztár és egy Kereskedelmi Bank, melyek tökéletesen kielégítik a közönség „hiteligényeit”. Ennélfogva második takarékpénztárra nincs szükség, mert azt a tanács feleslegesnek tartja.²³

Nem sokkal később, 1876-ban viszont már arról tudósított egy polgármesteri jelentés, hogy Vásárhelyen három életrevaló bankintézet működött: a Nagytakarék, a Központi Takarékpénztár és a Népbank.²⁴ Furcsamód akkor szaporodott a vásárhelyi pénzügyintézetek száma, amikor az 1873-as krach következtében sorra mentek tönkre a különböző bankok, hitelintézetek.

Vásárhelyen mindössze annyi történt, hogy a helyi pénzügyintézetek képviselői megjelentek a polgármesternél, és figyelmeztették a tőzsdei válság káros hatásaira, mely komolyabban érintheti a városi takaréktárakat és rajtuk keresztül a lakosságot is, melyet egy esetleges fizetéseképtelenség lehetetlen helyzetbe hozna. Ezért fontos a városnak, meg a pénzügyi kormányzatnak, hogy az intézeti váltók leszámítolása érdekében lépéseket tegyenek.²⁵ Megtették kölcsönösen a szükséges intézkedéseket, így Vásárhelyen nem omlott össze a hitelszervezet, sőt 1874-től további erősödésnek indult.

Legnagyobb múlttal, bizalommal, s ennélfogva piaci vezető szereppel a Nagytakarék rendelkezett. 1913-ban az összes pénzügyintézetnél elhelyezett 17,5 millió korona betétből 11,5 millió található a Nagytakarék állományában.²⁶ Ez a biztos pénzügyi háttér is kevés volt azonban a 20-as években megindult fejlődés hiteligényeinek kielégítéséhez, ezért szükségessé vált egy még tőkeerősebb hátvéd megszervezése. Ez a hitelügyleti érdekközösség végülis a Pesti Hazai Első Takarékpénztárral valósult meg 1923-ban, ami azonnal a részvénytőke megemelésével járt (6 millió K-ról 10 millióra), illetve a Nagytakarékhoz biztosított 10 millió koronás váltóleszámítolási hitelkerettel. Ezzel növekedtek a vásárhelyi intézet üzleti lehetőségei, hiszen pótlólagos hitelforrást tudott kihelyezési gyakorlatába kalkulálni. Cserébe a pesti partnert ún. bankházi jutalék illetve meg az intern mérleg szerint jelentkező tiszta nyereség 1%-áig.²⁷

Másik jelentős pénzügyintézet a Közgazdasági Bank, melyet eredetileg a Nagyatádi-féle kisgazda mozgalom hívott életre, innen a népies elnevezése: Igás Bank. Úgy érdekeltiségei (állatforgalmi és húsipar, tojáskereskedelem és baromfitenyésztés), mint klientáléja a mezőgazdasági tevékenységgel való szoros kapcsolatát mutatja.²⁸ Mint a „gazdaközösség értékes intézete” elsősorban a kisparasztság köréből rekrutálta betéteseit, illetve kölcsönzőit. Gazdasági manővereinek szélesítése céljából affiliációs tárgyalásokat folytatott a Magyar Általános Hitelbankkal, majd szerződésre lépett vele 1928-ban.

Fontos szerepet töltött be a nagygazdák hitelezésében a Hódmezővásárhelyi Népbank. 1869-ben mint Önségélyező Egylet jött létre, de 1873-ban részvénytársasági alapon bankká szerveződött. Nagyobb volumenű közgazdasági tevékenysége azonban csak 1926-tól bontakozott ki, mikor érdekközösségbe lépett a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankkal, s ezáltal új tőkék váltak hozzáférhetővé a közönség számára. Alapítója, hosszú ideig igazgatója Lázár István dúsgazdag földesúr volt, aki maga is élen járt a korszerű mezőgazdasági beruházások területén.²⁹ Szót kell még ejtenünk a Kereskedelmi Bankról, mely a vásárhelyi gabonakereskedelem legfontosabb inspirátora volt, és a Nemzeti Hitelintézetről, mely fő-

ként ipari vállalkozásokat finanszírozott, stabil kamatpolitikájával nagyobb családi pénzvagyonokat konzervált meglehetősen sikerrel. Ugyanez a felfogása viszont megakadályozta, hogy lendületesen növelje a forgalmát, s mivel a konjunktúrának sosem „dőlt be”, ügyfeleit megóvta a könnyű pénzszerzés vágyától, mert kamatlábai mindenkor mérsékeltek a mohóságot.³⁰ Ugyanekkor a Kereskedelmi Bank kénytelen volt a kedvezőtlen gazdasági viszonyok és a megnövekedett hiteligenyek közötti ellentmondást külső tőkeinjekciókkal kivédeni, ezért elfogadta a pesti Belvárosi Takarékpénztár érdekközösségi kapcsolatát 1923-ban. Annak fi-liájaként, de önállóan dolgozott tovább.

A Központi Takarékpénztár, a Csongrád megyei Takarékpénztár és a Munkásbank Rt. 1920 utánra eső tevékenysége csak annyiban fontos, amennyiben az affiliált intézetektől elutasított kölcsönkérelmeket felvették. De például a Gazdasági Egyesület Hitelszövetkezete a velük való fúzió gondolatát csekély tőkeerejük miatt elvetette.³¹ Ezzel szemben a Munkásbank kifejezetten minimális támogatásokra építette üzletét, azaz egy-egy ledőlt kémény reparálására, egy kis bérlet megszerzésére, házjavításra kölcsönzött 50, 100, 200 pengős tételeket fedezet nélkül.³² Mindenesetre a megtakarított fillérekből 1928-ban 80 000 pengő forgalmat bonyolított le, ami jelzi a talpon maradt kisiparosság életrevalóságát.

Ezt az erősen kisipari (munkás) orientációt, illetve kis keresztmetszetű, de megbízható parasztklientálét egészítette ki a Magyar–Olasz Bank fiókjának kereskedői ügyfélkara.

Ezen pénzüzeteket tekinthetjük a piacon működő legfontosabb hitelforrásoknak, amelyek között – különösen 1920 után – a betétek után fizetendő kamatok tekintetében rendkívül éles verseny bontakozott ki.

Hódmezővásárhelyen már a tőkepiac kialakulásakor érzékelhető volt az a jelenség, hogy az általános pénzsűke miatt, elmosódott a különbség bank és takarékpénztár között, s mindkét intézet lényegében azonos pénz- és hitelműveletekkel foglalkozott, ha egyes üzletágak más súllyal is szerepeltek gazdasági tevékenységükben.

Elemzésünk éppen ezért nem annyira az egyes pénzüzetek tiszta nyereségének az alaptókéhez viszonyított nagyságát vizsgálja, hanem arra keresi a választ, hogy a városi hitelintézetek fejlődése mennyire állt szoros kapcsolatban a mezőgazdaság kapitalizálódásával. Ennek kiderítésére megfelelőnek mutatkozott a közgazdasági állapot pillanatnyi helyzetét tükröző mérlegadatok egybevetése. Annyi már az előzőekből is kiderült, hogy Vásárhely gyors mezővárosi fejlődése nagyobb hiteligenyeket támasztott, mint amennyi a lakosság megtakarított tőkefeleslege volt, ezért kellett affiliációs szerződésekkel a hiányzó pénzt előteremteni. Jóllehet, ez a fejlődés diktálta kényszerkapcsolat 1920-tól kezdett fontossá válni, előtte minden vásárhelyi bank saját eszközeivel oldotta meg a birtokhitelezés problémáját. Nem véletlenül jellemezte Vargha Gyula a Tisza–Maros szögét a legtöbb bankkal és takarékpénztárral ellátott vidékként.³³

I. sz tábla³⁴

Megnevezés	Vagyon		Teher	
	váltó	jelzálogkölcson	betétek	nyereség
1900 (Korona)				
Nagytakaréék	3 607 717	6 369 521	5 998 274	132 292
Népbank	11 578 227	634 899	2 848 599	42 000
Közp. t.pénztár	1 145 726	250 053	842 511	23 614
1910 (Korona)				
Nagytakaréék	4 899 475	9 044 962	11 322 000	194 000
Népbank	1 210 000	1 179 000	1 871 000	62 000
Közp. t.pénztár	2 110 000	1 926 000	2 626 000	1 010 000
1917 (Korona)				
Nagytakaréék	3 614 000	8 621 000	18 590 440	283 172
Népbank	2 506 595	940 892	4 736 311	147 573
Közp. t.ptár	1 876 481	653 468	4 499 263	143 432

Három dualizmuskori városi pénzintézet mérlegadatainak összehasonlításából először is kiderül, hogy sem a két takarékpénztárnál, sem a népbanknál nem az alsóbb néposztályok apró megtakarításai játszották a főszerepet, hanem a nagyobb tőkék, nevezetesen a rövid időre felszabadult üzleti forgó tőke és a mezőgazdasági birtok jövedelemfeleslege. Aktív oldalon a Népbank folyószámla és váltó üzlete 1917-ben nyolcszorosan múlta felül a hosszúlejáratú kölcsönzési formákat (jelzálog, törlesztéses kölcsön). Ugyanez a Nagytakaréknál annyiban módosult, hogy a két kölcsöntípus, a rövid lejáratú üzleti és a hosszú lejáratú jelzálogos birtokhitel közel azonos arányt képviselt. Korábban, 1900-ban másként alakultak az arányok, különösen az aktív üzletágaknál. A két legfontosabb üzletforma: váltóleszámitolás és jelzálogkölcson. Az előbbi az összes aktívák 24%-át tette ki a Nagytakarék, 45%-át a Népbank és 42%-át a Központi Takaréktár esetében, míg a jelzálogos kölcsönök aktív részesedése ugyanebben a sorrendben: 57%, 44%, 38%. A számsorokban megjelenő üzletmenet elsősorban a két fajta pénzintézet profilkülönbségeit domborítja ki. Ti., ha volt külön jellege egy takarékpénztárnak és banknak, akkor az többek között az eltérő hangsúllyal kezelt aktív üzletágakban mutatkozott meg. Míg a váltóleszámitolást a bankok egyik leg sajátosabb üzletformájaként tartja számon a gazdaságtörténet, addig jelzálogkölcsonzést inkább a takaréktárak folytattak. Hódmezővásárhelyen a legtokeerősebb intézmény, a Nagytakarék csak 1/3 részben foglalkozott váltók leszámitolásával, nem tartván fő feladatának a rövidlejáratú (általában 3 hónapos) áruhitelzés felfuttatását. Ellenben üzleti tevékenysége 57%-ban arra irányult, hogy ellássa szükséges tőkével a mezőgazdasági vállalkozókat. Igazgatósági jegyzőkönyvekből megtudhatjuk, hogy a vezetés örök dilemmája volt, miként oldható fel a gazdák olcsó és hosszú – minimum 1 év – lejáratú hiteligenye és a bank döntően passzív eredetű kölcsönalapja közötti ellentmondás.³⁵ Meg kellett tehát szervezni a mezőgazdasági termelés befejezéséhez igazodó hitelformákat és passzív bank-

ügyleteket. Az erre irányuló törekvések sikerét mutatja az 1917-re jelentősen megnövekedett értékpapír állomány (21%) és záloglevélkészlet.³⁶ Az előbbivel – lévén a Nagytakarék betéti intézmény – könnyen realizálható, mobil vagyoneszközhöz jutott a bankigazgatóság, mely biztonságot jelentett bizonyos százalékig a betétállománnyal szemben. A záloglevéllel pedig biztosította a hitelező, hogy a birtok le legyen kötve, s a fel nem mondható kölcsönt az igénybevevő általában a félévénként esedékes kamatfizetés alkalmával törlessze. Ám garanciális funkciója nem ebben állt, hanem abban, hogy mint a kötött birtok miatt állandó árfolyammal bíró értékpapír kedvelt tőkeelhelyezési cél lett, s a tulajdonosa azt mindig eladhatta, aminek következtében a jelzálogra kölcsön adott és voltaképp hosszú időre lekötött tőkének ismét birtokába léphetett.

A Népbanknál és a Központi Takarékpénztárnál sokkal kiegyenlítettebb a két tárcaállomány, mivel a bankszerű pénzkezelés egyik eredendő formáját, a váltóüzletet fő üzletáguknak tekintették. Itt elsősorban kereskedők, iparosok üzleti (személyi) kölcsönéről volt szó, mivel rövid lejáratú hitelfajtákkal nem finanszírozhatták a gazdák tárgyi (birtok, befektetési, javítási), csak hosszabb időközben reprodukálható hiteleit. 1917-re a Nagytakaréknál több mint 1 millió koronával, (30%) a Központi Takarékpénztárnál 800 000 K-val csökkent, a Népbanknál viszont 1 300 000 K-val nőtt a váltó állomány. Ez, viszonyítva a jelzálogüzlet enyhe visszaeséséhez, stagnálásához – nyilván a háborúval is magyarázható – óvatos költekezéssel hozható összefüggésbe.³⁷ De részleges magyarázatul szolgálhat a Nagytakarék vezetőségének állásfoglalása, mely a nehéz gazdasági helyzetben vonakodott „megrontani”, könnyű pénzhez juttatni bizonytalan kalkulációval rendelkező embereket.³⁸ Felfogásuk szerint ugyan a váltóképesség a gazdák számára is megadható kvalitás, de egyben kétélű hiteleszköz, mely a kereskedőknél megszokott üzleti szakismeret hiányában könnyen megalapozatlan adósságokat produkál.

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a jelzett időszakban (1900–1917) mindhárom intézetnél dinamikusan emelkedett az értékpapírtárca mennyisége, átlagosan háromszorosára, de a Nagytakaréknál a hatszorosára.

Értékpapírtárca változásai

2.sz. tábla³⁹ (Korona)

Év	Nagytakarék	Népbank	Közp. Takarékpénztár
1900	676 879	–	52 138
1909	1 052 139	96 000	108 000
1917	4 854 532	1 596 000	1 881 000

Ehhez hasonló ütemben bővülő üzletága nem is volt a Takaréknak. Egybeesng az értékpapír üzlet bővítésével az az iparkamarai jelentés, amely a vásárhelyi tőkés kereskedelmi és ipari vállalkozások fellendülését méltatta 1911-ben,⁴⁰ miután azok többnyire rövidlejáratú hitellel, forgótőkével való ellátásuk révén megizmosodtak. Persze az értékpapírüzlet még ilyen fellendülés mellett is aránytalanul kisebb szeletét jelentette az aktív banki tevékenységnek, mivel iránta Vásárhely népeiségének kisebb vállalkozói csoportja érdeklődött.

Fő bankszabály az, hogy az aktív és passzív ügyleteknek összhangban kell lenni, amit az éves mérleg vagyon és teher oldalainak krajcárja megegyező összege fejez ki. Persze ezen belül nem mindegy, hogy mekkora a kihelyezési állomány, s ehhez képest milyen mértékű a bank likviditási képessége. Ennek fő mutatója viszont a saját és idegen tőke egymáshoz viszonyított aránya. Ez egyben a hitelintézetek két fő típusának lényeges különbségét is felfedi, ugyanis a bankok nagy részvénytőkével alakultak, amit az üzletkör kiterjesztésével egyre gyarapítottak, s így erejüket elsősorban saját tőkéjükben keresték. Ezzel szemben a takarékpénztárak az üzletvezetéshez szükséges tőkéket főleg betétek alakjában, idegen pénzekből szereztek.

Az idegen és saját tőke viszonya
3. sz. tábla⁴¹ (Korona)

Év	Betétek			Saját tőke		
	Nagyta- karék	Népbank	Közp. tak. pénztár	Nagyta- karék	Népbank	Közp.tak. pénztár
1900	5 998 274	2 898 599	842 511	alap: 500 000 tartalék: 235 000	739 000	233 000
1909	11 322 000	1 871 000	2 626 000	alap: 1 500 000 tartalék: 187 000	alap: 300 000 tartalék: 100 000	alap: 800 000 tartalék: 209 000
1917	18 590 440	4 736 311	4 499 263	alap: 2 100 000 tartalék: 512 000	alap: 1 000 000 tartalék: 820 000	alap: 1 200 000 tartalék: 136 000

Hódmezővásárhelyen a két intézmény külön jellege a tevékenységi kör tekintetében teljesen elmosódott. Először is mind a három pénzügyintézet foglalkozott betétgyűjtéssel, ami eredetileg nem volt banki üzletág, de a megtakarítások legkedveltebb elhelyezési formáját, a takarékkönyvekre gyűjtött betéteket kénytelen volt a Népbank is felkarolni. Táblázatunkból kitűnik az is, hogy az alap és tartaléktőke aránya eltért a megszokottól, ami a Nagytakarék esetében 1900-ban 53:47% viszonylatot jelentett, holott a takaréktárak ekkor szokásos tartaléktőkéje országosan a 85%-ot is elérte.⁴² Ugyanakkor a Népbank tartaléktőkéje 33%-át tette ki a befizetett részvénytőkének, szemben a 23%-os országos átlaggal.

Mindkét intézet tehát hasonló üzletmenetet vitt, a bank ellátta egy takarékpénztár feladatát is, miközben fő profilja a váltó és folyószámla üzlet maradt; a takaréktárak is bankszerű pénzkezelést valósítottak meg, amennyiben kockázattal járó kihelyezéseket eszközöltek, jóllehet saját tőkeállományuk relatíve kisebb volt a bankénál.

Az idegen és saját tőke viszonzyszáma nemigen változott a vizsgált húsz év alatt. A legnagyobb vásárhelyi pénzügyintézmény valóban óriási mennyiségű idegen tőkét kezelt aránylag csekély saját tőkéje mellett, hisz ez utóbbi átlagosan a betétállomány 13%-át tette ki. Ugyanez az arány a Népbanknál három időmetszet átlagát véve 35%. A saját és idegen tőke kapcsolatában markánsabban elkülönült a két intézet jellege, de ez az összműködésükben jelentkező párhuzamosságokat nem szüntette meg.

Közelebbről vizsgálva az egyik legfontosabb üzletág, a jelzálogos kölcsönzés gyakorlatát, a mezőgazdaság jól bevált hitelezési formájára bukkanunk. E tekintetben jószerivel csak a Nagytakarék adataira támaszkodhatunk, illetve városi összesítések állnak rendelkezésünkre a századfordulóról. Az aktív és passzív állomány szerkezetéből következett, hogy jelzálogkölcsönt a betétállományból kellett nyújtani, így ezeket nem köthették le hosszú időre. Két alapvető módja honosodott meg e tőkekihelyezésnek: a felmondható és évjáradékos jelzáloghitelek. Eredetileg (1868–1893 között) csak felmondható kölcsönöket folyósított a Nagytakarék, ti. a bankvezetés épp a hatalmas betéti állományra tekintettel fenntartotta magának a felmondás és az egy összegben való törlesztés visszafizetésének lehetőségét. Ilyen feltételek mellett ugyanis kisebb kockázatnak tette ki a betétesek pénzét, jóllehet ez a beruházó földbirtokos számára kedvezőtlen volt. 1893-tól vezették be a hosszabb lejáratú évjáradékos kölcsönt, ami az induló évben még felét tette ki a bármikor felmondható típusnak, 1900-ra azonban az évjáradékos kölcsönök összege 300 000 koronával meghaladta az egy összegben visszafizetendő hitelek mennyiségét.⁴³ Ez a tény a takaréktár stabil pénzügyi helyzetével függött össze, illetve a gazdák megbízhatóbb adósságszolgálati moráljával. Hisz a jelzett időszak országos adatai eltértek a Vásárhelyen mért értékektől, amennyiben itt a mérleg a földbirtokosok számára kedvezőbb hitelezési forma felé billent, míg az országosan összesített takarékpénztári kimutatás 75%-ban adta meg a felmondható jelzálogos hitel belső arányát.⁴⁴ Ennek oka főként a birtokos népesség helyzetében keresendő. Az 1890-es évek végétől pár esztendőn keresztül a gazdaközösség nemcsak a termés mennyiségében, hanem egyúttal az árakban is kénytelen volt csalódní. Elenyészően kevésre rúgott azoknak a száma, akik az aratás utáni jobb árakat kihasználták, ellenben a többség a napi sajtó biztatása folytán tartózkodóvá lett, s végül veszteséggel záródó spekulációba bocsátkozott.

Sajnos nem állt rendelkezésünkre részletes kimutatás az egyes betétek nagyságáról, illetve az adósság nagyságrend szerinti és az adósok társadalmi megoszlásáról. A pénzügyi hitelműveletekben résztvevő társadalmi rétegekre, gazdasági szándékukra és helyzetükre az igazgatósági jegyzőkönyvek anyagából következtetünk.

Az a tény, hogy 4 vásárhelyi pénzügyintézet 1913. december 31-i zárszámadásakor kimutatott 17 748 723 K. betét mintegy 70%-a a gazdaközösség megtakarításából származott, fontos jelzés az elhelyezők társadalmi eredetére vonatkozóan.⁴⁵

Ami a kölcsönöket illeti, itt szintén a mezőgazdaságban dolgozók tárgyi és személyi (üzleti) hitelei domináltak. Gyakorlatilag mindegyik pénzügyintézet éves gazdasági sikere attól függött, hogy ilyenek voltak a mezőgazdaság termelési ki látásai.

A Központi Takarékpénztár aktíváiban a kisebb birtokhitelek jelentették a legnagyobb tételt. Szinte minden évben visszatérő panasz, hogy nem vett kívánt

lendületet az ingatlanvétele, a kereskedelmi, ipari vállalkozó kedv.⁴⁶ Érdekes ugyanakkor, hogy a pangó vagy kevésbé lendületes adásvétel mellett is emelkedett a pénzkereslet a századfordulón, ugyanakkor néhány kivételes eszedőben a tőke „soha nem tapasztalt” olcsó kamatláb mellett sem „kelt el” a piacon.

Ez a jelenség megint a gazdasági élet konkrét adottságaival magyarázható. Ugyanis voltak évek, amikor a rossz legeltetési viszonyok, takarmányhiány vagy a kapásnövények gyenge termése miatt apadt az állattartásból élők megtakarítási kedve, hitelszükséglete, ám ugyanazon év kedvező búzárai kiegyenlítették a másik terület pangó keresletét. Ilyenkor szaporodtak meg a birtokvásárlásokat, eszközbeszerzéseket finanszírozó jelzálogos ügyletek.

A mezőgazdasági termelés piacképességét barométerszerűen tükrözték a takaréktárak üzletág-módosításai, kamatpolitikája. Mivel e területen az éghajlati, az időjárási hatásokat kikapcsolni nem lehetett, eléggé ingadozó képet mutatott a közzgazdasági helyzet alakulása. Arra berendezkedtek már a pénzüntézetek, hogy a szárazság következtében előálló silányabb gabona vagy kapástermés hiányosságait magasabb árakkal lehetett pótolni, s a szükséges ingatlanforgalmat megfelelő szinten tartani. Ti. a földbirtokos réteg tőkekereslete nem annyira személyi természetű, mint inkább tárgyi, azaz amortizáció-igényes volt. Megfigyelhető, hogy – különösen – az 1900-as évektől a gazdaközösség a váltókölcsönöket mellőzve inkább a nyugalmasabb jelzálogos kölcsönöket kereste.⁴⁷ Miután a pénzüntézetek vezetői a mezőgazdasági piacon kialakult helyzetet a gazdák talponmaradása szempontjából kellően stabilnak ítélték, bevezették a törlesztéses jelzálogkölcsönt, ami felmondhatatlansága miatt kedvezőbb volt az agrárberuházók számára. Sőt a mérlegadatokból egyértelműen megállapítható, hogy a banki forgalmi volumen emelkedése szinte kizárólag ennek az üzletágnak köszönhető.⁴⁸

A mezőgazdaság mint húzóágazat jelentőségét lemérhetjük a Központi Takarékpénztár jelzálogos és váltótárca állományának termeléstől függő sajátos mozgásaiból. 1903-ban a kedvező termés kedvező árviszonyokkal párosult, amit a pénzkereső birtokosok a törlesztéses kölcsönforma nagy mérvű kihasználásában realizáltak, míg ez a javulás az ipari és kereskedői vállalkozóknál nem jutott érvényre. Ezért csökkent jelentősen a váltótárca. Miközben a gazdák a nyugalmasabb kölcsönökhöz hajlottak, az üzletág bővítésére szorítva a takarékpénztár vezetőségét, a következő évben javultak a váltóüzlet kilátásai. 1904-ben, szoros összefüggésben az előző évi beruházási hitelekkel, megszűnt a váltóállomány csökkenése, sőt némi emelkedést is mutatott. Azaz a mezőgazdasági termelésre utalt iparosrétegek gazdasági számításai az előző év sikeres termelésének köszönhetően beigazolódtak.

A gazdasági élet fellendülése szükségszerűen vezetett oda, hogy az eddig legkevésbé „bankszerűen” működő Központi Takarékpénztár is működésének nyereségvonalát erősítse. Halaszthatatlanná tette ezt az, hogy az üzletágak forgalma oly lendületet vett, mely már az intézet hivatásának teljesítését, az üzletfelek jogos igényeinek kielégítését a régi alapokon nem tette lehetővé.⁴⁹ Nagy kérdés volt, hogy a pótlólagos jövedelemforrásokat honnan nyerjék: saját tőkéik emelését hajtsák végre, s így saját erőből fedezzék a megnövekedett igényeket, vagy további idegen eszközöket (főként betéteket) vonjanak be a gazdaság hitelellátásába. Az utóbbit nem találták célszerűnek elég kézenfekvő okokból: a nagy betétállomány élénk tőkekereslet idején csak nyomaszt, a bank érdeke viszont a forgalom növelése azért, hogy nőjön a haszon is.

A Nagytakarék és a Népbank kezdettől fogva erre a működési elvre rendezkedett be. Az előbbi mint Vásárhely legrégebbi és legtőkeerősebb intézete óriási szerepet vállalt a város gazdasági állapotának polgárosításában. Széleskörű és nagyvolumenű tevékenysége alapvető volt a vállalkozási kedv felkeltésében, a vállalkozásokhoz szükséges tőke megadásában, a vagyonszerzés lehetőségeinek elősegítésében és a vagyonmegtakarítás biztosítékaiban.

1873-ban, a krach idején egyedül a Nagytakarék úszta meg apró veszteségekkel a válságot, s tartotta a lelket a vele kapcsolatban álló üzleti partnerekben.⁵⁰ Fáry Antal vezérigazgató konzervatív üzletpolitikájával magyarázta bankja sikerét. Tény, hogy a századfordulón a takarékpénztár működése szinonímája volt a megbízhatóságnak, a vele való összeköttetés a garantált üzletmenetnek. Legalábbis így látták a kor vásárhelyi vezető közéleti személyiségei.⁵¹

A Nagytakarék vezérelvének tekintette, hogy takarékoságra szoktassák a népet, ugyanakkor helyeselte a betétállomány fogyását, ha azt vállalkozásokba fektették. Üzletpolitikáját főként úgyis saját tőkéjére alapozta. Gyengébb jövedelmezőségű években gyorsabban fogyott a betéti tőke. Ilyenkor nyomatékosan föl-hívták a figyelmet a pénz fogyasztási és befektetési célú elköltésének különbségeire. Mint ahogy nyilvánosságra hozott éves beszámolóikban, de a közvetlen hitelakciónál is figyelmeztették a földműves lakosságot például a váltókötelezettség vállalásának következményeire, illetve megtagadták az ilyen célú folyósítást kilátástalan esetekben.⁵² Szükség is volt erre, mert a tapasztalatlanság sok parasztváltó tulajdonosát tette tönkre. Ezen kívül az egyre gyarapodó kisbirtokosokat a földtől elválasztott termények esetében (zöld hitel) utólag már meg nem állapítható károk érték. Így nemcsak a hitelforgalom korrektségén esett csorba, hanem gyengültek a fizetőképesség általános feltételei is a kisbirtokosság körében. Főként azoknál, akik szükségleteiket évi termelési eredményük alapján éppen fedezni tudták, viszont a közterhek viselése már meghaladta anyagi erejüket.⁵³

Ennek a szellemnek köszönhető, hogy viszonylag nagy alapszabályszerű vagyon és tartós jövedelmezőség mellett vállalkozói alapítványt létesítettek (5 000 K), melynek kamataiból kigazdák és iparosok vetőmag, gép stb. vásárlására kaptak kamatmentes kölcsönöket.⁵⁴ Sikeres működése persze nemcsak az intézetet magát, hanem közvetve Vásárhely lakosságának gazdasági teljesítményeit is minősíti. 1900-tól való adataink szerint a Nagytakarékban kezelt betétösszeg egy főre eső átlagos nagysága 875 K volt, ami 60%-át tette ki az országos átlagnak (1 540 K). A bármikor felmondható és egy összegben visszafizetendő kölcsönök egy főre számított átlagos összege 1 008 K, csaknem azonos volt az országos középárányossal (1 142 K), míg a törlesztéses jelzalog kölcsön viszonysszámai 2 678 K, illetve 5 042 K voltak. Azaz a nagyobb likviditási szilárdságot igénylő, felmondhatatlan kölcsöntípusnál a Nagytakarék kihelyezési állománya az országos átlagnak csak felére rúgott.

Mindenesetre tanulságos, hogy a vásárhelyi lakosság betétekben tükröződő tőkeereje 60%-át érte el az országos színvonalnak, viszont a birtokosok tárgyi hitelszükséglete megegyezett az idevágó országos értékekkel. Igaz, hogy csak a felmondható, tehát a beruházóra nézve kedvezőtlenebb forma esetében, de mégis azt igazolja ez, hogy nagyobb volt a gazdálkodás lehetőségeiben boldogulást kereső tőkék aránya a passzív pénzfiztatásnál.

Jegyzetek

1. Magyar Statisztikai Közlemények (NSK) 35. köt. Bp. 1913. 3–4.
2. Országos Mezőgazdasági Statisztika. Bp. 1895.
3. Csongrád megyei Levéltár (Csm. L.) Hódmezővásárhelyi Fióklevéltára (HF) Tanácsi iratok 3002/1852. (okt. 8.)
4. CsmL–HF. A Hódmezővásárhelyi Népbank Igazgatóságának Iratai. Az 1928. december 31-i zárszámadás.
5. Szeremlei Samu: Hódmezővásárhely története V.k. Hódmezővásárhely 1911.; CsmL–HF. Népbank 1928. dec. 31-i zárszámadása.
6. CsmL–HF. Hódmezővásárhelyi Gazdasági Egyesület Hitelszövetkezete Igazgatóságának jelentése 1928. dec. 31-én.
7. MSK. 1910. évi népszámlálás. Bp. 1913. 50. köt. 120–121.
8. Fejérváry József: Hódmezővásárhely története a családok tükrében. 1929. 299.
9. CsmL–HF. Tanácsi iratok 295/1874.
10. CsmL–HF. Tanácsi iratok 1143/1874.
11. A bankok listaszzerű kimutatását tartalmazza „A hódmezővásárhelyi nagyobb pénzintézetek összesített mérlege” c. népbanki jegyzőkönyv 1931-ből.; CsmL–HF. Hódmezővásárhelyi Népbank igazgatósági jegyzőkönyvei.
12. Fejérváry J.: id. mű 85.
13. CsmL–HF. Tanácsi iratok 218/1864. (jún. 23.)
14. CsmL–HF. Tanácsi iratok 585/1890. (febr. 3.)
15. CsmL–HF. Tanácsi iratok 685/1866.
16. CsmL–HF. Tanácsi iratok 631/1863.
17. CsmL–HF. Hódmezővásárhely Választmányának iratai 219/1865. (nov. 28.)
18. CsmL–HF. Tanácsi iratok 813/1874. (ápr. 29.)
19. CsmL–HF. Tanácsi iratok 92/1891.
20. CsmL–HF. Választmányi iratok 372/1866. (dec. 29.)
21. CsmL–HF. Választmányi iratok 346/1867.
22. CsmL–HF. Tanácsi iratok 2333/1884. (szept. 6.)
23. CsmL–HF. Választmányi iratok 236/1869. (máj. 29.)
24. CsmL–HF. Hódmezővásárhely Közgyűléseknek jegyzőkönyve 1874. nov. 11.
25. CsmL–HF. Tanácsi iratok 935/1873. (jún. 21.)
26. CsmL–HF. Gazdasági Egyesület Hitelszövetkezetének iratai. Az 1928. évi zárszámadás.
27. CsmL–HF. A Nagytakarék Igazgatóságának iratai. A Felügyelő Bizottság 1922. júl. 30-án kelt jegyzőkönyve.
28. Fejérváry J.: id. mű 176.
29. CsmL–HF. Hódmezővásárhelyi Népbank iratai. Az 1928. dec. 21-én készült összesített kimutatás a vásárhelyi pénzintézetekről.
30. Fejérváry J.: id. mű 179.

31. CsmL–HF. Gazdasági Egyesület Igazgatóságának jegyzőkönyvei. 1928. dec. 31.
32. Fejérváry J.: id. mű 189.
33. Vargha Gyula: A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Budapest, 1895. 49.
34. A táblázat alapjául szolgáló statisztikai források: „A hódmezővásárhelyi Takarékpénztár fontosabb mérlegadatainak kimutatása 1868–1918. évekről” CsmL–HF. Nagytakarék iratai.; MSK. 1910. évi Népszámlálás 35. köt.: Bankok, takarékpénztárak és földhitelintézetek mérlegeinek főbb adatai 1909-ben. Bp. 1913. 46. 64., Nagy Magyar Compas Bp., 1916/17. 392–397.
35. CsmL–HF. Nagytakarék Igazgatósági iratok 1899. dec. 31.
36. Nagy Magyar Compas, Bp. 1916/1917. 392–397.
37. U. o.
38. Fári Antal: A hódmezővásárhelyi takarékpénztár keletkezése és fejlődése. 1868–1898. Hódmezővásárhely, 1899. 39.
39. Nagy Magyar Compas, Bp. 1916/17. 392–397. MSK. 1910. évi népszámlálás, 35., 207., 46.
40. A Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara Évkönyve, 1911. Szeged, 1912. 43.
41. MSK. 1913. 43–46. Nagy Magyar Compas, Bp. 1917. 392–397.
42. Közgazdasági Lexikon. Bp. 326–327.
43. CsmL–HF. Nagytakarék iratai. Az 1900. évi zárszámadás.
44. Mihók Sándor: A magyarországi takarékpénztárak és bankok statisztikája 1882-ről. Bp. 1883.
45. Közvetve a kölcsönkihelyezés társadalmi hátterére utal a Nagytakarék 1920-as vezető rétegének összetétele: az Igazgatóság harmada s a választmány több mint fele földbirtokosokból állt.
46. CsmL–HF. Központi Takarékpénztár iratai. A XXVIII. üzetév zárszámadása. 1899. dec. 31.
47. U. o. 1904. dec. 31.
48. Lásd a három pénzüzet mérlegadatainak eddigi összesítését.
49. CsmL–HF. Központi Takarékpénztár iratai. Az 1905. dec. 31-i zárszámadás.
50. CsmL–HF. Nagytakarék iratai. Az 1899. évi zárszámadás.
51. Ezt a kérdést is érinti Garzó Imre: Életem és abból merített gondolatok c. könyve. Bp. Magvető, 1978.
52. CsmL–HF. Tanácsi iratok 832/1863.
53. CsmL–HF. Nagytakarék iratai. 1900. évi zárszámadás.